

Podoby sociálních vztahů ve stáří

Od března roku 2020 došlo ke zcela zásadní změně významu, který sociálním vztahům dáváme. Dosavadní důraz na sociální vztahy jako rozhodující zdroj pohody, zdraví, kvality života (nejen) ve stáří byl překryt strachem z šíření viru. Izolace byla přeznačena z trestu na způsob ochrany, zdroj bezpečí. Sociální izolace začala být nově chápána ne jako ohrožení zdraví, ale jako ochrana. Sociální vztahy obecně a především sociální vztahy seniorů a seniorek se od března 2020 dostaly do dosud nevídaného zájmu politiky a médií. Nemůžeme bohužel říct, že se tomuto zájmu těší, protože důvody a dopady pro samotné seniory a seniorky jsou výrazně negativní. Více než rok trvající situace spojená s onemocněním COVID-19 sice na svém počátku díky aktivitám mnohých dobrovolníků dávala jistou naději na zvýšení mezigenerační solidarity, podoba vládních opatření a doporučení však byla stejně jako mediální reakce od svého počátku veskrze ageistická a rozdíl mezi generacemi spíše prohlubovala. Nejheterogennější skupina společnosti byla přeznačena na „rizikové seniory“ [Vidovićová 2021], na neurčitou, neindividuální masu, kterou je třeba chránit a jejíž hlas a práva nemusejí být (v zájmu její ochrany) oslyšeny. Z různorodých seniorů a seniorek se stala šedá masa vyčleněná ze společnosti, z veřejného prostoru i z rodiny, a to v zájmu ochrany jejich zdraví. Z Irského centra pro sociální gerontologii Národní univerzity v Galway (ICSG) se už od počátku situace ozývala varování, že přijímaná opatření přispívají k negativům, která naše společnost vůči seniorům a seniorkám zastává. I přes širokou podporu, které se tzv. Galwaiské výzvě¹ i v České republice dostalo, však zůstává naše reakce na epidemii ageistická.

Na samém počátku MPSV doporučilo lidem starším 70 let vůbec nevycházet z bytu a těm, kteří žili v domovech pro seniory a dalších institucionálních zařízeních, byl zamezen pohyb nejen mimo areál, ale na dlouhé týdny i mimo pokoj. Po měsíce zůstává jejich možnost jít mimo areál omezena a je výrazně regulována. Mezigenerační setkávání se v posledním už více než roce místo podporované aktivity prospěšné pro všechny zúčastněné stalo něčím, co si můžeme po dobu trvání mimořádné situace odpustit, benefitem, bez kterého se dá, vzhledem k jeho rizikovosti, být. Návštěva starších členů rodiny byla přeznačena z běžné a morálně správné činnosti na rizikovou a nezodpovědnou. Vyjednávání podoby a frekvence setkávání nabylo v našich životech zcela nové podoby. Dilema nsetkat se či potenciálně nakazit své blízké vystavuje naše vztahy novým situacím a stresu. Kromě omezení rodinných a přátelských setkávání ustaly aktivity center pro seniory, univerzit třetího věku, stejně jako ostatní organizované aktivity

¹ https://www.ageismus.cz/media/3223568/apel_zastavme-ageismus-v-dobe-korona-viru_1642020.pdf

umožňující vrstevnické setkávání lidí. Výsledkem je strmý nárůst osamělosti, úzkostí a depresí.

Téma osamělosti ve stáří a širěji exkluze ze sociálních vztahů se tak stalo aktuálnější než kdy dříve. Toto monotematické číslo se však nevěnuje pouze dopadům současné situace na seniory a seniorky, jeho cílem je ukázat sociální vztahy seniorů a seniorek v celé jejich šíři, pestrosti i významu. Ještě donedávna totiž platilo, že část seniorů a seniorek pociťuje osamělost, nicméně většina žije v různých širokých sociálních sítích rodiny, přátel, sousedů a dalších lidí. Přesto jsou sociální vztahy ve stáří obvykle zkoumány jako zdroje péče. Rodinné, ale i přátelské a sousedské vazby jsou nahlíženy v perspektivě schopnosti poskytnout pomoc, jako zdroj neformální pomoci. Jejich význam je však podstatně širší a pro člověka i společnost elementární. Stárnutí a zejména vysoký věk přitom podobu a možnosti sociálních vztahů výrazně proměňují, a to v důsledku úbytku vrstevnických vztahů, případných fyzických a mentálních omezení i většího připoutání k bytu. Proměna sociálních vztahů s věkem, stejně jako jejich podoba vůbec jsou však individuálně podmíněné, o to více, že stárnoucí jsou výrazně heterogenní populací. Vztahy se odlišují různou mírou své blízkosti (od důvěrných, intimních po zběžné a povrchní), svou funkcí (emocionální podpora, instrumentální pomoc...), stejně jako strukturálními charakteristikami (velikost, složení, frekvence kontaktu) a odehrávají se v různých „sférách sociability“, jakými jsou domácnost, ale i náhodné interakce na ulici [Gallie, Paugam, Jacobs 2003]. Podstatný je také genderový aspekt vztahů. Ženy jsou chápány jako udržovatelky sociálních sítí a oproti mužům například udržují četnější kontakty se svými dětmi [Greenwell, Bengtson 1997]. Při ztrátě svých blízkých jsou také dle Schwartz a Litwina [2018] obecně úspěšnější ve vytváření nových vztahů či v posilování vztahu dosud spíše povrchního, s věkem tak u žen nedochází ke zmenšení sociálních sítí a dochází k nárůstu nepřibuzenských vztahů.

Přesto je kulturním obrazem osamělosti žena-vdova, a to kvůli častější zkušenosti žen s ovdověním. Spojování stáří a osamělosti je přitom běžné nejen v mediálním prostoru. Zejména médií, ale často i odbornou veřejností a tvůrci sociálních politik jsou senioři a seniorky vnímáni především jako osamělí a mající pouze několik členů nejbližší rodiny. Tento stav můžeme chápat jako důsledek tlaku na individualizaci a heterogenitu podob rodinných uspořádání, jejichž důvody jsou teoriemi dobře popsány. Na základě některých zahraničních i vlastních výzkumů se zdá, že tato percepce sociálních vazeb ve stáří je nepřiměřeně zjednodušující a nedostatečná, a tedy ageistická svou homogenizací lidí spadajících jen dle chronologického věku do více než čtyřicetiletého rozpětí, lišících se však samozřejmě v mnoha dalších charakteristikách sociodemografických, zdravotních, fyzických, stejně jako v zastávaných hodnotách, preferovaných životních stylech atd.

Osamělost, tedy pociťovaná nedostatečnost sociálních vztahů [Perlman, Peplau 1982], byla do nedávna ve stáří minoritní, avšak o to závažnější zkušeností. Toto monotematické číslo *Sociologického časopisu / Czech Sociological Review* je

součástí projektu GENPATH² (Genderové cesty exkluze v sociálních vztazích ve stáří pohledem životní dráhy a jejich dopad na zdraví a pohodu) v němž osamělost chápeme jako součást širšího konceptu exkluze ze sociálních vztahů, tedy situace nedostatečné sociální a emocionální úrovně intimních vztahů, sociálních sítí, sociální podpory a/nebo sociálních příležitostí [Aartsen et al. 2021]. Sociální exkluzí rozumíme separování jedinců od mainstreamové společnosti, které má zásadní negativní dopady na kvalitu života stárnoucích [Scharf, Keating 2012]. Tyto negativní dopady na fyzické i psychické zdraví, stejně jako na kvalitu života jsou dobře popsány [Courtin, Knapp 2017; Holt-Lunstad 2017; Holt-Lunstad et al. 2015; Holt-Lunstad, Smith, Layton 2010; Weldrick, Grenier 2018]. Vyloučení ze sociálních vztahů ve stáří je obvykle výsledkem negativních událostí předchozí životní dráhy, výrazné riziko představují ve stáří obvyklé tranzice, jakými je odchod do důchodu [Shin et al. 2020], ovdovění [Štípková 2021], zdravotní problémy [Hajek, König 2020] či omezení mobility [Hilberink, van der Slot, Klem 2017]. Všechny tyto události a situace mohou výrazně narušit možnosti naplňování sociálních vztahů a vést tak k omezení jejich kvantity i kvality a ve svém důsledku tedy k exkluzi z nich. Zároveň je tento výčet tranzic připomenutím šířky spektra našich sociálních vztahů, faktu že se odehrávají i mimo rámec nejbližší rodiny a mimo rámce péče a pomoci. A to i v seniorském věku.

Právě těm méně zřejmým a méně pečovatelským vztahům se věnuje toto monotematické číslo. Tři z předkládaných textů vznikly ještě před koronavirovou krizí a věnují se méně zkoumaným typům vztahů a situací, čtvrtý naopak reflektuje společenské dopady prožívané pandemie. Vzhledem k jeho aktuálnosti jím číslo otevíráme. Jaroslava Hasmanová Marhánková v něm upozorňuje, že aktuální situace vede k upevňování představy existence oddělených homogenních věkových skupin a expanzi jejich stereotypního zobrazování. Způsob společenské debaty a reakce na covidovou krizi totiž výrazně zasahují do mezigeneračních vztahů a solidarity a posilují existující strukturální problémy v péči o seniory a seniorky. Autorka v textu argumentuje, jakým způsobem současná situace přispívá k rozmachu ageismu, který se stal tématem o to důležitějším a aktuálnějším, že Světová zdravotnická organizace (WHO) v březnu roku 2021 spustila rozsáhlou kampaň proti ageismu³, tedy proti věkové diskriminaci. V této kampani se mimo jiného připomíná, že ageismus má negativní dopady na fyzické a mentální zdraví, snižuje kvalitu života a má proto i obrovské ekonomické

² GENPATH je součástí projektu GENDER-NET Plus ERANET COFUND, který je financován v rámci dotačního rámce Evropské Unie Horizon 2020 výzkumný a inovační program, vedený jako grant číslo N° 741874. Národní týmy jsou financovány v rámci následujících grantů: Rakousko (FWF I4210/GNP187), Česká republika (TACR ZÉTA TJ03000002), Irsko (GNP-187), Izrael (Ministry of science, technology and space 3-15667), Norsko (NFR 299859), Španělsko (PCI2019-103627), Švédsko (Vetenskapsrådet 2018-00929).

³ <https://www.who.int/teams/social-determinants-of-health/demographic-change-and-healthy-ageing/combating-ageism/global-report-on-ageism>

dopady. Nárůst ageismu v důsledku snah o řešení koronavirové epidemie je tak závažnou společenskou hrozbou s dlouhodobými dopady na naši společnost.

Druhou statí tohoto čísla je text Petra Fučíka, který se zabývá vlivem časování rozvodu na participaci ve stáří. Využívá k tomu unikátní data z deníků trávení času. Jeho závěry neukazují vliv partnerské dráhy na sociálně participační aktivity ve stáří, rozsah sociální participace je napříč různými typy partnerské dráhy srovnatelný. Přináší tak další střípek k tezi, že dlouhodobé dopady rozvodu nejsou tak silně negativní, jak bychom mohli očekávat. V kontextu sociální gerontologie bývají z hlediska sociálních vazeb chápány jako ohroženější stárnoucí rozvedení muži, autor však ve svých analýzách podstatný vliv pohlaví nenachází.

V dalších dvou textech se přesuneme k jinému tématu, k typu společenských vazeb, které nejsou společenskými vědami příliš často zkoumány a o to méně pozornosti je jim věnováno v kontextu stárnutí. V obou případech jde o vztahy vrstevnické a rodinné. Dana Sýkorová se soustřeďuje na význam sourozenectví ve stáří. Nalézá přitom význam symbolického rozměru sourozenectví, pocit odpovědnosti za udržení a předávání rodinné kontinuity, stejně jako deklarovanou samozřejmost těchto vazeb. Stárnutí pak dle jejích zjištění zvyšuje sourozenecké pouto, posiluje jeho význam i navzdory případně málo frekventovaným kontaktům. A stává se také příležitostí pro obnovu v minulosti z různých důvodů narušených vztahů. Ukazuje tak, že sourozenecké vztahy nemohou být při zkoumání sociálních vazeb ve stáří přehlíženy.

Jiný náhled na téma sourozenectví ve stáří poskytuje poslední text. Hana Šlechtová v něm téma sourozenectví rozšiřuje o další vztah, a to švagrovství. Sourozenecké a švagrovské sociální role zkoumá z pohledu podoby jejich možných repertoárů, podob, které tyto vztahy nabývají, a toho, jak jsou samotnými stárnoucími vnímány a jak je jimi samotnými definována jejich náplň. Věnuje se také vzájemné interferenci sourozenecké a švagrovské role, které jsou sice úzce provázány, na druhou stranu jsou však s nimi spojována odlišná očekávání.

Časopisy obvykle nemívají závěr, pouze úvod v podobě editoriale, toto monotematické číslo však něco jako závěr obsahuje. Je jím text Blanky Filipcové, docentky sociologie, dlouhodobě se zaměřující na výzkum volného času a životního stylu. Jde o text mimo recenzovanou rubriku, který přináší významný pohled na vnímání vysokého stáří (kterému v tomto čísle jinak není věnována pozornost) a význam sociálních vazeb v něm z pohledu samotných stárnoucích. Je založen na výpovědích spolužáků a spolužaček z gymnázia, čímž připomíná zásadní roli, kterou má kulturní kapitál na podobu našeho stáří. Třídí si sraz, na základě kterého tento příspěvek vznikl, se uskutečnil před dvěma roky. Text je také důležitým příspěvkem díky svému participativnímu designu, nemluví tedy o „těch seniorech“, jak často slyšíme i z úst politiků a odborníků v seniorském věku, ale „o nás“ seniorech a seniorkách, kteří jsou i přes svůj stejný věk a podobný socioekonomický status výrazně rozdílní. Paní docentka na jaře oslavila 93. narozeniny, slovy kolegyně Lucie Vidovičové jí přeji šťastné stárnutí!

Šťastné stárnutí si dovoluji popřát i nám všem, stárnutí s naplněnou potřebou blízkých i vzdálenějších sociálních vazeb, neomezené předsudky, že „na to

už jsme staří“, „to je pro nás příliš rizikové“. Tedy stárnutí neomezené ageismem, představami o tom, co se pro nějaký chronologický věk hodí a sluší, ale jen našimi potřebami.

Marcela Petrová Kafková

členka pracovní skupiny Centra pro výzkum stárnutí
Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity

Literatura

- Aartsen, M., K. Walsh, F. Villar, A. Lowenstein, R. Katz, S. Pearl Naim, A. Motel-Klingebiel, A. Wanka, T. Hansen, L. Vidovičová. 2021. „Exclusion from Social Relations in Later Life and the Role of Gender: A Heuristic Model.“ *Gender and Research*.
- Courtin, E., M. Knapp. 2017. „Social Isolation, Loneliness and Health in Old Age: A Scoping Review.“ *Health & Social Care in the Community* 25 (3): 799–812, <https://doi.org/10.1111/hsc.12311>.
- Gallie, D., S. Paugam, S. Jacobs. 2003. „Unemployment, Poverty and Social Isolation: Is There a Vicious Circle of Social Exclusion?“ *European Societies* 5 (1): 1–32, <https://doi.org/10.1080/1461669032000057668>.
- Greenwell, L., V. L. Bengtson. 1997. „Geographic Distance and Contact Between Middle-aged Children and Their Parents: The Effects of Social Class Over 20 Years.“ *The Journals of Gerontology: Series B* 52B (1): S13–26, <https://doi.org/10.1093/geronb/52B.1.S13>.
- Hajek, A., H.-H. König. 2020. „Which Factors Contribute to Loneliness among Older Europeans? Findings from the Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe: Determinants of Loneliness.“ *Archives of Gerontology and Geriatrics* 89: 104080, <https://doi.org/10.1016/j.archger.2020.104080>.
- Hilberink, S. R., W. MA van der Slot, M. Klem. 2017. „Health and Participation Problems in Older Adults with Long-term Disability.“ *Disability and Health Journal* 10 (2): 361–366, <https://doi.org/10.1016/j.dhjo.2016.12.004>.
- Holt-Lunstad, J. 2017. „The Potential Public Health Relevance of Social Isolation and Loneliness: Prevalence, Epidemiology, and Risk Factors.“ *Public Policy & Aging Report* 27 (4): 127–130, <https://doi.org/10.1093/ppar/prx030>.
- Holt-Lunstad, J., T. B. Smith, M. Baker, T. Harris, D. Stephenson. 2015. „Loneliness and Social Isolation as Risk Factors for Mortality: A Meta-analytic Review.“ *Perspectives on Psychological Science* 10 (2): 227–237, <https://doi.org/10.1177/1745691614568352>.
- Holt-Lunstad, J., T. B. Smith, J. B. Layton. 2010. „Social Relationships and Mortality Risk: A Meta-analytic Review.“ *PLoS medicine* 7 (7): e1000316.
- Perlman, D., L. A. Peplau. 1982. „Theoretical Approaches to Loneliness.“ Pp. 123–134 in L. A. Peplau, D. Perlman (eds.). *Loneliness: A Sourcebook of Current Theory, Research and Therapy*. Wiley.
- Shin, O., S. Park, T. Amano, E. Kwon, B. Kim. 2020. „Nature of Retirement and Loneliness: The Moderating Roles of Social Support.“ *Journal of Applied Gerontology* 39 (12): 1292–1302, <https://doi.org/10.1177/0733464819886262>.
- Scharf, T., N. C. Keating. 2012. *From Exclusion to Inclusion in Old Age: A Global Challenge*. Policy Press, <https://doi.org/10.2307/j.ctt9qgnhj>.
- Schwartz, E., H. Litwin. 2018. „Social Network Changes among Older Europeans: The Role of Gender.“ *European Journal of Ageing* 15 (4): 359–367, <https://doi.org/10.1007/s10433-017-0454-z>.

- Štípková, M. 2021. „Marital Status, Close Social Network and Loneliness of Older Adults in the Czech Republic.“ *Ageing & Society* 41 (3): 671–685, <https://doi.org/10.1017/S0144686X19001442>.
- Vidovičová, L. 2021. „BLOG: Věková diskriminace je všude. Nastal čas, abychom hrdě nosili šediny i barvu.“ ČT24 [online]. Česká televize, 20. 3. 2021 [cit. 20. 4. 2021]. Dostupné z: <https://ct24.ceskatelevize.cz/veda/3285590-blog-vekova-diskriminace-je-vsude-nastal-cas-abychom-hrde-nosili-sediny-i-barvu>.
- Weldrick, R., A. Grenier. 2018. „Social Isolation in Later Life: Extending the Conversation.“ *Canadian Journal on Aging / La revue canadienne du vieillissement* 37 (1): 76–83, <https://doi.org/10.1017/S071498081700054X>.